

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب در پرتو نظریه جانسون

سودابه مظفری^۱، فاطمه زارعی^{۲*}

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

پذیرش: ۱۴۰۲/۳/۲۰

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱

چکیده

معناشناختی از شاخه‌های دانش زبان‌شناسی شناختی بوده که هدف اصلی آن ایجاد ارتباط میان مفاهیم انتزاعی و ذهنی از طریق الگوگیری از افعال فیزیکی انسان است. در این راستا یکی از شیوه‌های مهم، استفاده از طرح‌واره‌های تصویری است که نخستین بار توسط مارک جانسون مطرح و تبیین شد. طرح‌واره تصویری در تأثیرپذیری روابط تعاملی انسان با مفاهیم انتزاعی نقش بسزایی در فهم مخاطب ایفا می‌کند. در قرآن کریم مفاهیم انتزاعی بسیاری همچون غیب، مرگ، روح، انواع عذاب‌ها، انواع ثواب‌ها به‌کار رفته است؛ تطبیق نظریه طرح‌واره تصویری بر این آیات، در القای پیام آیه به مخاطب نقش مؤثری دارد. پژوهش پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است. هدف این پژوهش بیان نقش برجسته طرح‌واره‌های تصویری به‌عنوان یکی از ابزارهای معناشناختی در مفاهیم انتزاعی موجود در قرآن و ملموس کردن این مفاهیم برای مخاطب است. آیات دال بر ثواب و عقاب به‌عنوان نمونه‌ای از مفاهیم انتزاعی در قرآن جهت بررسی تحلیلی، با محوریت طرح‌واره‌های تصویری برگزیده شده است. در داده‌های موجود از آیات ثواب و عقاب، طرح‌واره حجمی هم در آیات دال بر ثواب و هم در آیات دال بر عقاب پربسامدترین طرح‌واره بود؛ پس از آن طرح‌واره حرکتی و سپس طرح‌واره قدرتی نمونه‌هایی را به خود اختصاص داده بودند؛ این نکته بیانگر این است که طرح‌واره حجمی در ملموس کردن مفاهیم انتزاعی نقش بسزایی دارد. با بهره‌گیری از طرح‌واره‌های تصویری، بسیاری از مفاهیم انتزاعی در آیات الهی، همچون روح، وحی، غیب و... برای مخاطب ملموس و عینی می‌شود که در این صورت فهم عمیق‌تر و شفاف‌تری از قرآن حاصل می‌شود.

کلیدواژه: قرآن کریم، زبان‌شناسی شناختی، طرح‌واره‌های تصویری، آیات ثواب و عقاب، طرح‌واره حجمی.

E-mail: Fateme.zarei75@yahoo.com

* نویسنده مسئول مقاله:

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

یکی از جدیدترین رویکردهای مورد توجه دانش‌پژوهان معاصر در تحلیل متون و مفاهیم و ارائه نزدیک‌ترین دریافت از متن «زبان‌شناسی شناختی» است. در واقع، زبان‌شناسی شناختی از مکاتب مهم زبان‌شناسی به‌شمار می‌رود که ریشه در حوزه مطالعات زبانی بر مبنای تجربه‌های زیستی دارد. پیروان زبان‌شناسی شناختی بر این باورند که تجربه‌های انسان از جهان خارج، همچون الگو در ذهن دسته‌بندی می‌شود و زبان ابزار انعکاس آن مفاهیم است. (تک‌تبار فیروزجائی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰۲) به عبارت دیگر، زبان یک ساختار نظام‌مند دارد که ساختار فکر را منعکس می‌کند؛ یعنی آن دسته از مفاهیم ذهنی یا انتزاعی که در ذهن موجود است به‌وسیله زبان انعکاس و معنا پیدا می‌کند. (راسخ‌مهند، ۱۳۹۳: ۱۲)

حوزه معناشناسی شناختی شاخه‌های بسیاری دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «طرح‌واره‌های تصویری» است که توسط مارک جانسون تبیین شد. جانسون معتقد بود حرکات بدنی انسان و ارتباط حسی آن‌ها با جهان خارج، از الگوهای پیروی می‌کند که نامش طرح‌واره تصویری است. (قائمی‌نیا، ۱۴۰۰: ۵۶) به باور جانسون، طرح‌واره‌های تصویری ساختارهایی دارای معنای مستقیم‌اند که از راه حرکات بدن انسان و تعامل‌های ادراکی با جهان خارج، وارد ذهن می‌شوند؛ بدین رو می‌توان گفت طرح‌واره تصویری یک الگوی پویا برای نظم‌دهی به تجربه‌های زیستی و نیز تعاملات ادراکی و برنامه‌های حرکتی انسان است. (ر.ک: اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۳۵)

باید توجه داشت که طرح‌واره‌های تصویری با صورت‌های ذهنی برابر نیستند؛ زیرا صورت ذهنی محصول فرایند شناختی آگاهانه است که جزئیات بیشتری برای ما به‌همراه دارد؛ یعنی وقتی ما چشمانمان را می‌بندیم و برادر یا پدر یا دوست خود را تصور می‌کنیم،

در واقع صورت ذهنی از او داریم نه طرح‌واره تصویری. اما در طرح‌واره تصویری نمی‌توان به صرف بستن چشم، چیزی را در ذهن آورد؛ زیرا برخلاف صورت ذهنی که به امور مادی و ملموس مربوط است، طرح‌واره تصویری مربوط به امور انتزاعی و نامحسوس است. (قائم‌نیا، ۱۴۰۰: ۶۰) اساساً رسالت طرح‌واره تصویری در معنابخشی، به مفاهیم انتزاعی اختصاص دارد که به دریافت بهتر مخاطب نسبت به آن معنا می‌انجامد؛ به عبارت دیگر، زمینه و بستر طرح‌واره تصویری در حوزه اموری می‌گنجد که سرشت انتزاعی دارد.

در قرآن کریم مفاهیم انتزاعی بسیاری وجود دارد که انسان دریافت خاصی از آن ندارد؛ بسیاری از مفسران بر این نکته اتفاق نظر دارند که در قرآن حقایق غیبی و معنوی در قالب امور حسی و مادی بیان شده است تا انسان با تجربه‌های مادی خود بتواند درکی از آن معانی و مفاهیم داشته باشد. (حسینی و قائم‌نیا، ۱۳۹۶: ۳۰) بدین رو علم زبان‌شناسی به‌طور کلی و ابزار طرح‌واره تصویری به‌عنوان شاخه‌ای از این علم نقش بسزایی در درک این مفاهیم برای انسان دارد.

از جمله مفاهیم انتزاعی در قرآن که خداوند در قالب الفاظ بیان کرده آیات مربوط به ثواب و عقاب است که این پژوهش بر آن است تا با بهره‌گیری از نظریه طرح‌واره تصویری مارک جانسون، به تبیین و تحلیل آن‌ها بپردازد.

۲-۱- چارچوب نظری پژوهش

قرآن کریم دربردارنده مفاهیم انتزاعی و غیرعینی بی‌شماری است؛ آیات مربوط به عذاب‌های پیشینیان، آیات دال بر غیب و آیاتی که بیانگر انواع ثواب‌ها و عقاب‌هاست از جمله مفاهیم انتزاعی در قرآن به‌شمار می‌روند. در واقع خداوند این مفاهیم را در قالب الفاظی بیان کرده است تا مخاطب، فارغ از چارچوب زمانی بتواند درک مفهومی و صحیحی از آن داشته باشد.

پژوهش پیش رو درصدد است در چارچوب روش توصیفی-تحلیلی با استخراج آیات ثواب و عقاب و دسته‌بندی آن‌ها با محوریت نظریه طرح‌واره تصویری جانسون، این آیات را مورد واکاوی قرار داده تا طرح‌واره‌های موجود در آن و نیز پربسامدترین طرح‌واره به‌کار رفته، تبیین شود.

۱-۳- پرسش‌های پژوهش

پرسش‌هایی که این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به آن‌هاست عبارت‌اند از:

۱. طرح‌واره‌های موجود در آیات ثواب و عقاب چه تأثیری در فهم انسان از آن آیات دارد؟
۲. از میان اقسام طرح‌واره‌های تصویری کدامیک در آیات ثواب و عقاب قرآن کریم بسامد بیشتری دارد؟

۱-۴- پیشینه پژوهش

درباره طرح‌واره تصویری پژوهش‌های بسیاری با محوریت قرآن کریم انجام شده است که نزدیک‌ترین آن‌ها به موضوع این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. صاحبیان، فاطمه (۱۴۰۱) در کتاب خود با عنوان «عقوبت: تحلیل انواع صفات عذاب در قرآن کریم با رویکرد معناشناسی شناختی» تلاش کرده است تا با بهره‌گیری از نظریه پردازان معاصر در زمینه معناشناسی شناختی، مسئله عذاب یا عقاب را مورد تحلیل و تطبیق قرار دهد.

۲. اسوی و مدیری (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردی سوره صفات)» به‌صورت تطبیقی نظریه جانسون را در سوره صفات بررسی کرده‌اند که نتایج مقاله نشان می‌دهد بیشترین بسامد، مربوط به طرح‌واره قدرتی (۵۳٪) بوده است.

۳. عابدی جزینی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره‌های تصویری «عذاب» در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی شناختی» طرح‌واره تصویری واژه «عذاب» در

قرآن را مورد بررسی قرار داده‌اند و در گونه‌های مختلفی از طرح‌واره‌های تصویری از جمله حجمی، قدرتی، خطی، حرکتی در رابطه با واژه «عذاب» بیان شده است. نتیجه این پژوهش حاکی از آن است که خداوند با بهره‌گیری از این طرح‌واره‌ها، مفهوم انتزاعی «عذاب» را با استفاده از تعامل فیزیکی با پدیده‌های بیرونی معنا بخشیده و این مفهوم پیچیده را با پیوند هم‌نشینی واژگان در بافت زبانی-گفتاری برای مخاطب روشن کرده است. ۴. قائمی و ذوالفقاری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «طرح‌واره‌های تصویری در حوزه سفر زندگی دنیوی و اخروی در زبان قرآن» ضمن بیان انواع طرح‌واره تصویری شامل حرکتی، حجمی و قدرتی، نتیجه گرفته‌اند بیشتر طرح‌واره‌ها از اجزای بدن انسان، تجارب فیزیکی و نسبت او با دیگر موجودات محسوس گرفته شده است.

۵. توکل‌نیا و حسومی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره‌های تصویری حرف «فی» در قرآن با تکیه بر نظریه جانسون در معناشناسی شناختی» نشان داده‌اند که مفاهیم انتزاعی از طریق طرح‌واره‌های تصویری برای مخاطب قابل درک و لمس شده‌اند. آن‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که خداوند با به‌کارگیری حرف «فی» و نظیر آن، مفاهیم انتزاعی را با مکان‌مند کردن یا جاندارپنداری در جلوی دیدگان مخاطب گذاشته است. همچنین طرح‌واره فضا و حرکتی از دیگر طرح‌واره‌هایی است که در این مقاله با شواهد قرآنی مورد بررسی واقع شده است.

۶. خسروی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی طرح‌واره تصویری در معناشناسی شناختی واژگان قرآنی» تبیین می‌کنند که خداوند برای بیان آسان‌تر آیات الهی از روش‌های مختلفی بهره‌جسته که تصویرسازی از مهم‌ترین روش‌هاست.

۱-۵- ضرورت پژوهش

بی‌شک قرآن به‌عنوان کلام الهی و معجزه جاودان پیامبر خاتم (ص) برای هدایت بشر نازل شده است. از آنجا که الفاظ قرآن کریم در اوج غنای ادبی کنار هم چیده شده تا جایی که در

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

چند جا خداوند تحدی می‌کند و نیز وجود مفاهیم انتزاعی عمیق و تأثیرگذار در مسیر کمال انسان، ضروری است روشی برای تبیین این مفاهیم اتخاذ شود تا ضمن فهم صحیح و تصور درست از مفاهیم مورد نظر بتوان گام‌های عملی برای رسیدن به هدایت و کمال برداشت. آنچه در این پژوهش مورد بحث بررسی قرار می‌گیرد، بررسی طرح‌واره‌های تصویری آیات ثواب و عقاب است که می‌تواند درک انسان را نسبت به این مفاهیم انتزاعی دقیق‌تر و شفاف‌تر کند.

۱-۶- نظریه طرح‌واره تصویری

بسیاری از مفاهیمی که در قرآن کریم به کار رفته است جنبه غیرعینی و انتزاعی دارد؛ به‌گونه‌ای که انسان دریافت خاصی از مفهوم آن ندارد؛ برای نمونه انسان از مفهوم برزخ، غیب، عذاب اخروی، ملائک، روح و... درک شفاف و واضحی ندارد، اما خداوند این مفاهیم را در قالب الفاظی به کار برده است که می‌توان با تصویرسازی ذهنی برداشت نزدیکی نسبت به آن داشت. در حوزه دانش معنانشناسی شناختی، نظریه طرح‌واره تصویری از مهم‌ترین ابزارها برای فهم مفاهیم انتزاعی است که امروزه مورد توجه ویژه اندیشمندان و پژوهشگران، قرار گرفته است.

اصطلاح طرح‌واره تصویری برای نخستین بار در سال ۱۹۸۷م به‌طور همزمان در کتاب بدن در ذهن اثر مارک جانسون و کتاب زن‌ها، آتش و خطر اثر جورج لیکاف بیان شد. طرح‌واره تصویری به تعبیر جانسون، تجربه‌های بدن‌مند درون نظام مفهومی است. این طرح‌واره‌ها از تجربه‌های حسی نشأت می‌گیرند که نتیجه تعاملات انسان با جهان خارج است. (ر.ک: اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۳۷)

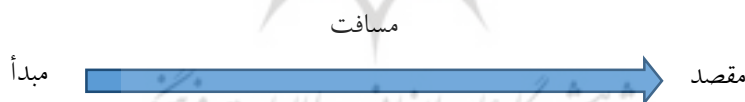
طرح‌واره‌های تصویری اقسام مختلفی دارند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱-۶-۱- طرح‌واره حرکتی

انسان قادر به حرکت است و همچنین حرکت حیوانات و سایر اجسام را نیز مشاهده کرده است و می‌تواند حرکت آنها را در اطراف خود درک کند. این طرح‌واره برپایه همین درک از حرکت انسان و دیگر پدیده‌هاست؛ به‌گونه‌ای که انسان با مشاهده پدیده‌های بیرونی و تجربه‌ای که به دست می‌آورد می‌تواند از این حرکت فیزیکی، طرحی تصویری در ذهن خود بسازد تا در نهایت درک دقیق‌تر نسبت به آن پیدا کند. (شهبازی و شیخی، ۱۴۰۰: ۳۰)

در طرح‌واره حرکتی یک نقطه آغاز وجود دارد که مسیر از آنجا شروع و به نقطه پایان ختم می‌شود؛ یعنی طرح‌واره حرکتی شامل عنصر مبدأ، مسیر و مقصد است. (سلیمی و علی‌نجاج، ۱۳۹۶: ۶۴) نکته دیگری که بایستی بدان توجه داشت این است که چون مسیر یک مسافت را نشان می‌دهد که در آن چیزی به جایی دیگر حرکت می‌کند، شامل یک نقطه شروع و یک نقطه پایان و نیز نقطه‌ای است که مبدأ را به مقصد وصل می‌کند. (روشن، ۱۳۹۲: ۵۲)

شکل ۱- طرح‌واره حرکتی

برای مثال در جمله «حمزه تهران را به سمت شیراز ترک کرد.» مبدأ تهران، مقصد شیراز و مسیر آن مسافتی است که حمزه باید برای رسیدن به شیراز طی کند.

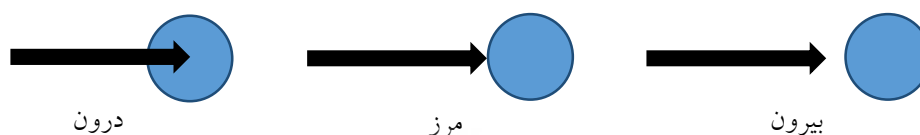
۱-۶-۲- طرح‌واره حجمی

تجربه حضور فیزیکی انسان در مکان‌ها گویای این طرح‌واره است. انسان در فضاهاى بسیاری مثل اتاق، تخت، کلاس و... قرار می‌گیرد، بدن خود را نوعی ظرف دارای حجم

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

می‌داند و تصورات و طرح‌واره‌هایی هرچند انتزاعی در ذهن خود از حجم‌های فیزیکی پدید می‌آورد. عناصر طرح‌واره حجمی عبارت است از: درون، مرز و بیرون. (محمدی و جمشیدی، ۱۳۹۹: ۷۶؛ روشن، ۱۳۹۲: ۵۳)

شکل ۲- طرح‌واره حجمی

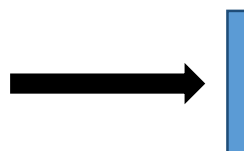

در واقع، طرح‌واره حجمی ناظر به ابعاد و ظرفیت آن مفهوم است و مخاطب با تصویری که از حجم و فضا در ذهن می‌سازد، منظور گوینده را بهتر درک می‌کند؛ برای مثال: «صحن جامع رضوی حرم امام رضا(ع) ده برابر مسجد جامع شهر ماست.» (طرح‌واره قدرتی ۱-۶-۳)

انسان در مسیر حرکت گاه به مانع و سدی برخورد می‌کند که ادامه مسیر برایش با مشکلاتی همراه است. این وضعیت طرح‌واره قدرتی را می‌سازد که می‌توان با ایده‌گیری از آن در فهم مفاهیم انتزاعی استفاده کرد. این موانع چند نوع‌اند:

۱. مانع به‌گونه‌ای است که نتوان از آن عبور کرد و بدین ترتیب حرکت قطع می‌شود؛ (قائمی و ذوالفقاری، ۱۳۹۵: ۱۲) مثال: «اگر بیشتر تلاش کرده بودم در آزمون استخدامی آموزش و پرورش قبول می‌شدم.»

شکل ۳- طرح‌واره قدرتی (۱)

۲. مانع به‌گونه‌ای است که سبب تغییر مسیر می‌شود؛ گاه این تغییر مسیر به عبور از مانع منجر نمی‌شود و گاه انسان با دور زدن مانع یا عبور مستقیم، از مانع عبور می‌کند؛ (قائمی و ذوالفقاری، ۱۳۹۵: ۱۲) برای مثال: «هر طوری بود در آزمون استخدامی آموزش و پرورش قبول شدم.» یا «با هر بدبختی بود، آزمون استخدامی آموزش و پرورش را با موفقیت پشت سر گذاشتم.»

شکل ۴- طرح‌واره قدرتی (۲)

هدف اساسی و محوری این پژوهش این است که افزون‌بر تبیین طرح‌واره‌های تصویری آیات ثواب و عقاب موجود در قرآن کریم به تأثیر تبیین این طرح‌واره‌ها بر دریافت نزدیک‌تر به واقع و صحیح مخاطب از آیات بپردازد و همچنین در مقایسه بین انواع طرح‌واره‌های تصویری، نشان دهد کدامیک از بسامد بالاتری برخوردار است.

در این پژوهش به‌دلیل نگارش زیبا و روان، فارسی‌سازی واژگان و ترجمه کامل تمام آداب عربی، حتی حروف، از ترجمه حسین انصاریان برای ترجمه آیات قرآن استفاده شده است.

۲- پردازش تحلیلی

در بررسی و استقرای انجام شده تلاش بر این بود که آیات دال بر ثواب و عقاب که طرح‌واره‌های تصویری در آنها نمود بیشتری دارد مورد تحلیل و واکاوی قرار گیرد. در جدول زیر فهرست آیاتی که بر ثواب و عقاب دلالت دارد آمده است، اما در این مقاله

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

به‌دلیل مجال کوتاه، آیاتی که طرح‌واره‌های تصویری در آن‌ها برجسته‌تر است مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

جدول ۱- طرح‌واره‌های تصویری در آیات ثواب و عقاب

ردیف	انواع طرح‌واره‌های تصویری	آیات ثواب	آیات عقاب
۱	طرح‌واره حرکتی	بقره/۱۵۷؛ آل عمران/۱۳۳؛ مائده/۸۵؛ رعد/۲۳؛ تکویر/۱۳؛ زمر/۷۲؛ الرحمن/۵۰، ۶۶	بقره/۲۶۱؛ الرحمن/۳۵، ۴۳-۴۴؛ صافات/۶۸؛ عنکبوت/۳۳-۳۴؛ واقعه/۹۴؛ نوح/۲۵
۲	طرح‌واره حجمی	آل عمران/۱۳۳؛ قمر/۵۴؛ مرسلات/۴۱؛ توبه/۲۰-۲۱؛ نساء/۴۰؛ واقعه/۱۵-۱۸؛ الرحمن/۴۶-۵۰، ۶۰	صافات/۱۶۳؛ هود/۱۱۹؛ انفطار/۱۴؛ غافر/۷۶؛ آل عمران/۱۹۷؛ بقره/۷؛ زخرف/۷۴؛ واقعه/۴۲، ۹۴؛ انسان/۴؛ هود/۲۰
۳	طرح‌واره قدرتی	بقره/۲۶۴؛ آل عمران/۷۷	نساء/۵۵؛ توبه/۸۱؛ سبأ/۵؛ آل عمران/۱۰

۱-۲- آیات ثواب

۱-۱-۲- طرح‌واره حرکتی

این طرح‌واره برپایه حرکت انسان و مشاهده دیگر پدیده‌هاست. نمونه‌هایی از این طرح‌واره که در آیات ثواب آمده است:

- آیه ۱۳ سوره تکویر: ﴿وَإِذَا الْجَنَّةُ أُرْلِفَتْ﴾؛ «آنگاه که بهشت فراپیش آید.» شاهد طرح‌واره حرکتی در این آیه «أُرْلِفَتْ» از ریشه «زلف» است. «زلف» در لغت به معنای نزدیک شدن، مقدم گشتن، نزدیک آمدن به سمت چیزی، آمده است. (ر.ک: قرشی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۷۳؛ ابن فارس، ۱۹۹۹م، ج ۳: ۲۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹: ۱۳۸) پس معنای آیه، گویی این‌گونه است که بهشت همچون یک شیء متحرک است که به ما نزدیک می‌شود؛ بنابراین با توجه به معنایی که از طرح‌واره حرکتی گذشت، بهشت مبدأ متحرکی است که به سمت انسان می‌آید.

شکل ۵- طرح‌واره حرکتی در آیه ۱۳ سوره تکویر

انسان بهشت

- آیه ۷۳ سوره زمر: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا...﴾؛ «و کسانی که پرهیزگاری پروردگارشان را پیشه کردند. گروه‌گروه به بهشت برده می‌شوند، چون به آن رسند در حالی که درهایش از پیش گشوده شده است...». در این آیه واژه «إِلَى» و نیز فعل «جاءوها» نماد طرح‌واره حرکتی به‌شمار می‌روند. «إِلَى» به مسیر اشاره دارد و جنت مقصد این مسیر است؛ البته از مبدأ سخنی به میان نیامده است؛ در این بخش از آیه،

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

عناصر طرح‌واره حرکتی وجود دارد که بیان می‌کند متقین از مبدأیی - که در این آیه مشخص نیست - به سوی مقصد بهشت برده می‌شوند.

شکل ۶- طرح‌واره حرکتی در آیه ۷۳ سوره زمر

متقین

- آیه ۲۵ سوره بقره: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...﴾؛ «و کسانی را که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته انجام داده‌اند، مژده ده که بهشت‌هایی ویژه آنان است که از زیر [درختان] آن نهرها جاری است...». خداوند در این آیه برای کسانی که عمل صالح انجام می‌دهند پاداشی مقرر کرده که در باغ‌هایی قرار دارند که یکی از ویژگی‌های آن جریان داشتن نهرها از زیر درختان است. در واقع فعل «تَجْرِي» نماد طرح‌واره حرکتی است؛ جریان داشتن کاملاً با حرکت همراه است؛ هرچند اینجا مقصد ذکر نشده اما تصویری که از واژه «جریان» در ذهن می‌آید این‌گونه است که نهرها از مبدأیی به سوی مقصد در حرکت و جریانند و صالحان در این بهشت ساکن خواهند بود.

شکل ۷- طرح‌واره حرکتی در آیه ۲۵ سوره بقره

نهرهای بهشتی

- آیه ۵۰ سوره الرحمن: ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ﴾؛ «در آن دو بهشت دو چشمه‌ای است که همواره جاری است.» «تَجْرِيَانِ» از ریشه «جری» است؛ «جری» در لغت به معنای عبور کردن و به تعبیر راغب اصل آن سرعت و حرکت آب است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۹۴؛ قرشی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۰)

شاهد مثال در این آیه «تَجْرِيَانِ» است که بر حرکت داشتن چشمه‌های بهشتی دلالت می‌کند و مخاطب یک حرکت از مبدأ با طی مسافت به سوی مقصدی را در نظر می‌آورد؛ هرچند مبدأ و مقصد در این آیه مشخص نیست، اما طرح‌واره تصویری آن گویای حرکت و طی مسافت است.

شکل ۸- طرح‌واره حرکتی در آیه ۵۰ سوره الرحمن

جریان چشمه‌های بهشتی

- آیه ۶۶ سوره الرحمن: ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ﴾؛ «در آن دو بهشت دو چشمه همواره جوشان و در حال فوران است.» واژه‌ای که در این آیه حرکتی بودن این طرح‌واره را نشان می‌دهد، «نَضَّاخَتَانِ» است؛ نَضَخ یعنی فوران؛ «نَضَخ المَاء نَضَخًا: اَشْتَد فُورَانَهُ مِنْ يَنْبُوعِهِ»، «نضاختان»: دو چشمه جوشان و فوران کننده؛ این لفظ تنها یک بار در قرآن کریم آمده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳: ۶۲؛ قرشی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۷۶؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۳۲۰) فوران حرکتی از پایین به بالاست در این آیه دو چشمه بهشتی به سمت بالا در حال فوران هستند؛ البته شاید بتوان این آیه را شاهد مثال برای طرح‌واره حجمی نیز دانست؛ به این بیان که فوران و جوشش داشتن این دو چشمه بر پر حجم بودن و زیاد بودن آب چشمه

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

دلالت می‌کند؛ در هر حال، حرکت در آن ثابت است که ذهن انسان با درک حرکتی که چشمه در حال فوران دارد تصویر دقیق‌تری از مفهوم آیه در ذهن می‌سازد.

شکل ۹- طرح‌واره حرکتی در آیه ۶۶ سوره الرحمن

چشمه‌های جوشان

۲-۱-۲- طرح‌واره حجمی

طرح‌واره حجمی با قدرت تخیل کمک می‌کند مفاهیم انتزاعی قابلیت جسمانی پیدا کنند؛ چنان‌که گفته شد در طرح‌واره حجمی انسان خود را نوعی ظرف می‌پندارد که مفاهیم انتزاعی را در ذهن خود پدید می‌آورد. در قرآن نیز آیاتی وجود دارد که به مفاهیم انتزاعی امکان ظرفیت داده و در قالب ظرف یا مظروف بیان شده است. (بهروزی و فرع شیرازی، ۱۳۹۹: ۳۳) مهم‌ترین نمونه‌های طرح‌واره حجمی ثواب در قرآن در زیر آمده است.

- آیه ۱۳۳ سوره آل عمران: ﴿وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ﴾؛ «و به‌سوی آمرزشی از پروردگارتان و بهشتی که پهنایش [به وسعت] آسمان‌ها و زمین است و برای پرهیزکاران آماده شده است، بشتابید.» آنچه در این آیه ما را به طرح‌واره حجمی رهنمون می‌کند عبارت ﴿وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ است. تعبیر «عرض» برای جنت در کتب لغت به معنای وسعت آمده است. (ر.ک: طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴: ۲۱۲؛ فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲: ۴۰۲)

علامه طباطبایی ذیل این آیه چنین آورده است:

«منظور از عرض بهشت، چیزی در مقابل طول آن نیست، بلکه منظور وسعت آن است، و این خود استعمالی است شایع، و کأنه تعبیر به عرض، کنایه است از اینکه وسعت آن به نهایت درجه است، و یا به قدری است که وهم و خیال بشری نمی‌تواند آن را بسنجد و برایش حدی تصور کند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۷)

با توجه به نکات فوق، تعبیر «عَرَضُهَا السَّمَاوَاتُ» نشان‌دهنده وسعت و پهنای بهشتی است که برای متقین آماده شده است؛ در واقع، اشاره به حجم وسیع بهشت دارد که خداوند با این تعبیر بیان کرده است؛ بنابراین، این آیه به‌عنوان یکی از مصادیق برای طرح‌واره تصویری حجمی به انسان کمک می‌کند تا بتواند تصویر فیزیکی در ذهن درست کند تا معنای آیه بهتر درک شود و با توجه به عناصر طرح‌واره حجمی به فضای درون اشاره دارد.

شکل ۱۰- طرح‌واره حجمی در آیه ۱۳۳ سوره آل‌عمران

- آیات ۱۵ تا ۱۸ سوره واقعه: «عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ مُتَكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ»؛ «بر تخت‌هایی زربافت، در حالی که روبروی یکدیگر بر آنها تکیه دارند. نوجوانانی همیشه نوجوان همواره [برای خدمت] پیرامونشان می‌گردند، با قدح‌ها و کوزه‌ها و جام‌هایی از باده ناب و پاک.» این آیات وصف پاداش بهشتی گروه «سابقون» از انسان‌هاست که خداوند آنها را مقربون هم معرفی کرده است. شاهد مثال در این آیه «مُتَكِنِينَ عَلَيْهَا»، «بِأَكْوَابٍ»، «أَبَارِيقَ»، «كَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ» است.

علامه طباطبایی درباره «مُتَكَبِّرِينَ عَلَيَّهَا» چنین فرموده است:

«این دو [متکین و متقابلین]، دو حال برای ضمیری است که به مقربین بر می‌گردد و مرجع ضمیر «علیها» کلمه «سرر» است و معنایش این است که: مقربین بر تخت‌های بافته‌ای قرار دارند، در حالی که بر آنها تکیه کرده‌اند و روبه‌روی هم نشسته‌اند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۲۰۹)

در تفسیر التبیان نیز آمده است:

«معناه مستندین متحاذین کل واحد یازاء الآخر، وذلك أعظم فی باب السرور. والتقابل والتحاذاة والتواجه واحد. والمعنی ان بعضهم ینظر الی بعض وینظر الی وجه بعض لا ینظر فی قفاه، من حسن عشرته وتهذیب أخلاق.» (شیخ طوسی، ۱۴۱۳، ج ۹: ۴۹۱)

یعنی دو نفر از یکی در مقابل دیگری حمایت می‌کنند و این در امر لذت بیشتر است. همگرایی، همسویی و تقابل یکی است. مقصود این است که بعضی از آنها از روی خوش‌رفتاری و حسن خلق به یکدیگر می‌نگرند و بدون آنکه به پشت خود نگاه کنند به چهره یکدیگر می‌نگرند.

در این آیه تخت به مثابه ظرف است و مقربین نشسته بر تخت، مظلوف آن است که اشاره به حجمی بودن طرح‌واره دارد؛ پس مقربین در فضایی یا مکانی روبه‌روی هم نشسته‌اند و از نعمات الهی بهره‌مندند. اکواب جمع کوب و در لغت به معنای کاسه یا ظرفی است که بدون دستگیره باشد. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱: ۷۲۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۸۹) اباریق جمع ابریق است و به ظرفی می‌گویند که برخلاف اکواب هم لوله دارد و هم دسته؛ در فارسی به آن ظرف سفالین با گوشه و دسته و لوله که بدان طهارت کنند یا همان آفتابه یا ظرف سفالین برای شراب گفته می‌شود. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۰: ۱۸؛

طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۳۷) کأس همان کاسه در فارسی است که درون آن نوشیدنی می‌ریزند. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۴: ۹۳)

همه این واژگان بیانگر ظرف و مظروف است که ابعاد و حجمی بودن را می‌رساند.

- آیه ۲۱ سوره توبه: ﴿يُسِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ﴾؛ «پروردگارشان آنان را نزد خود به رحمت و خشنودی و بهشت‌هایی که برای آنان در آنها نعمت‌های پایدار است، مژده می‌دهد.»

خداوند در این آیه فرموده مؤمنین و مهاجرین در بهشتی که نعمت‌های پایدار وجود دارد جا دارند؛ در واقع حرف «فیها» نشان می‌دهد آن نعمت‌ها در یک مکانی موسوم به بهشت است که مؤمنین در آن مکان وارد خواهند شد؛ یعنی با توجه به حرف جرّ «فی» که بر ظرفیت دلالت دارد می‌توان گفت برای بهشت حجم در نظر گرفته شده است. با در نظر گرفتن عناصر طرح‌واره حجمی، این آیه به فضای درون اشاره دارد؛ بهشتی که درون آن نعمت‌های پایدار است.

- آیه ۵۴ سوره قمر: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ﴾؛ «یقیناً پرهیزکاران در بهشت‌ها و [کنار] نهرها هستند.»

حرف جرّ «فی» اشاره به مکان و حجمی بودن فضا دارد؛ یعنی متقین در جایگاهی قرار دارند که کنار نه‌های آب و باغ‌هاست. علامه طباطبایی آیه را این‌گونه معنا کرده است: «پرهیزکاران در بهشت‌هایی عظیم‌الشأن و وصف‌ناپذیر و نه‌ری این چنین قرار دارند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۴۵) مرحوم طبرسی این‌گونه معنا کرده است: «پرهیزکاران در بستان‌ها و نه‌های بهشت از آب و شراب و عسل متنعم‌اند.» (طبرسی، ۱۳۹۰، ج ۲۴: ۵۲) پس معنای آیه ناظر به جایگاه و مکان داشتن متقین است. این طرح‌واره حجمی نیز به فضای درون اشاره دارد.

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۲-۱-۳- طرح‌واره قدرتی

طرح‌واره تصویری قدرتی ناظر به وجود موانعی است که انسان برای رسیدن به هدف به نیروی قوی جهت رفع موانع نیاز دارد یا با دور زدن یا عبور مستقیم از آن؛ در قرآن کریم نیز خداوند بعضی مفاهیم انتزاعی را برای درک انسان به همین گونه مطرح کرده است.

- آیه ۲۶۴ سوره بقره: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...﴾؛ «ای اهل ایمان! صدقه‌هایتان را با منت و آزار باطل نکنید، مانند کسی که مالش را به ریا به مردم انفاق می‌کند و به خدا و روز قیامت ایمان ندارد...»

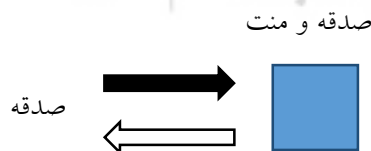
علامه طباطبایی این آیه را این‌گونه تفسیر کرده است:

«این آیه شریفه دلالت دارد بر اینکه آزار و منت بعد از صدقه اجر آن را حبط کرده و از بین می‌برد، و بعضی با این آیه استدلال کرده‌اند بر اینکه هر معصیت و یا حداقل هر گناه کبیره باعث از بین رفتن و بی‌اجر شدن اطاعت‌های قبل از آن معصیت می‌شود، و لیکن ما چنین دلالتی در آیه نمی‌بینیم، و دلالت آیه تنها در بی‌اجر شدن صدقه به وسیله خصوص منت و اذیت است.» (طباطبایی،

۱۳۷۴، ج ۲: ۵۹۷)

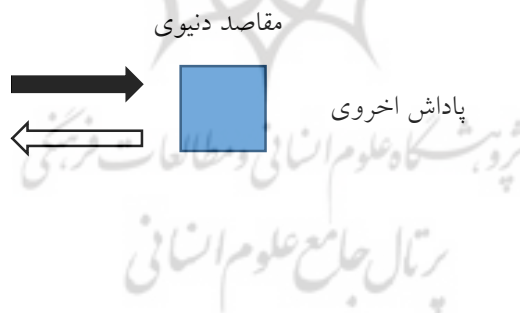
با توجه به عناصر طرح‌واره قدرتی باید گفت منت گذاشتن و آزار رساندن سبب باطل شدن صدقه می‌شود؛ یعنی در انجام کار خیر صدقه دادن، اگر منت باشد اجر آن صدقه از بین می‌رود؛ به بیان دیگر، منت و آزار مانعی برای حبط و باطل شدن صدقه است.

شکل ۱۱- طرح‌واره قدرتی در آیه ۲۶۴ سوره بقره

- آیه ۷۷ سوره آل عمران: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾؛ «قطعاً کسانی که پیمان خدا و سوگندهایشان را [برای رسیدن به مقاصد دنیایی] به بهای اندکی می‌فروشند، برای آنان در آخرت بهره‌ای نیست؛ و خدا با آنان سخن نمی‌گوید، و در قیامت به آنان نظر [لطف و رحمت] نمی‌نماید، و [از گناه و آلودگی] پاکشان نمی‌کند؛ و برای آنان عذاب دردناکی خواهد بود.» با توجه به عناصر طرح‌واره قدرتی درباره این آیه باید گفت که فروختن پیمان خدا و سوگند مانع رسیدن به بها و پاداش آخرتی است؛ یعنی مقاصد دنیوی و مادی‌نگرانه، بدون توجه به معنویات و آخرت، مانع از رسیدن به پاداش اخروی است. اگر کسی پاداش اخروی را می‌خواهد نباید از مقاصد دنیوی برای خود مانع بسازد؛ زیرا نمی‌توان از این مانع عبور کرد؛ با توجه به انتهای آیه، خدا نظر لطف و محبت را از چنین افرادی دور می‌کند.

شکل ۱۲- طرح‌واره قدرتی در آیه ۷۷ سوره آل عمران

۲-۲- آیات عقاب

۲-۲-۱- طرح‌واره حرکتی

نمونه‌های از این طرح‌واره که در آیات عقاب قرآن کریم آمده است مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد:

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

- آیه ۲۲۱ سوره بقره: ﴿...أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ...﴾؛ «اینان [که] مشرکند، نه تنها مردم، بلکه بی‌رحمانه زن و فرزند خود را [به سوی آتش می‌خوانند؛ خدا به توفیق خود به سوی بهشت و آمرزش دعوت می‌کند...»

این آیه درباره عدم ازدواج با زنان مشرک است و خدا می‌فرماید با آن‌ها ازدواج نکنید تا ایمان بیاورند و اینکه کنیز با ایمان از زن مشرک بهتر است. در ادامه می‌فرماید مشرکان شما را به «نار» و خداوند به «جنت» دعوت می‌کند. (بحرانی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۶۸۸)

حرف جرّ «إِلَى» و واژه «نار» از عناصر طرح‌واره حرکتی به‌شمار می‌آید. در این آیه «نار» مجاز از جهنم است و «إِلَى» به مسیر رسیدن به بهشت و جهنم اشاره می‌کند؛ یعنی بهشت و جهنم مقصدند و زنان و مردان مشرک به مسیر رسیدن به جهنم دعوت می‌کنند؛ پس مقصد جهنم و بهشت و مبدأ دنیاست؛ البته به‌صراحت به مبدأ اشاره نشده است، اما تلویحاً می‌توان گفت مبدأ دنیاست.

شکل ۱۳- طرح‌واره حرکتی در آیه ۲۲۱ سوره بقره

دنيا بهشت

- آیه ۳۵ سوره الرحمن: ﴿يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِّنْ نَّارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَمْتَصِرَانِ﴾؛ «بر شما شعله‌هایی از آتش بی‌دود و دود آتش آلود فرستاده خواهد شد، در نتیجه نمی‌توانید یکدیگر را [برای دفع عذاب] یاری دهید!»

خداوند در این آیه فرموده که آتش و دودهای متراکم به‌سمت جن و انس فرستاده می‌شود؛ گویی جن و انس ثابت‌اند و آتش به‌سوی آن‌ها حرکت می‌کند. شاهد طرح‌واره

حرکتی در این آیه فعل «یرسل» به معنای «ارسال می‌شود» است؛ ارسال یک فعل حرکتی است. بدین رو در این آیه یک طرح‌واره حرکتی وجود دارد که آن حرکت شعله‌های آتش و دود به سمت جن و انس است؛ البته در این طرح‌واره به مبدأ اشاره‌ای نشده است.

شکل ۱۴- طرح‌واره حرکتی در آیه ۳۵ سوره الرحمن

شعله‌های آتش

- آیه ۶۸ سوره صافات: ﴿ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لِإِلَى الْجَحِيمِ﴾؛ «سپس بازگشتشان حتماً به سوی دوزخ است.»

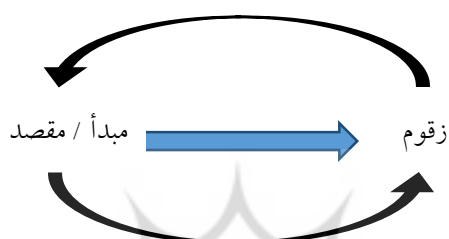
درباره بازگشت دوزخیان به دوزخ برداشت‌هایی از سوی مفسرین وجود دارد؛ برخی این بازگشت را این‌گونه تفسیر کرده‌اند که این آب داغ از چشمه‌ای خارج از دوزخ است و دوزخیان بعد از نوشیدن آن به دوزخ بازمی‌گردند؛ برخی دیگر گفته‌اند این بازگشت به جایگاه‌ها و مواضع مختلف دوزخ اشاره دارد و بعد از نوشیدن آب داغ به جایگاه اصلی‌شان یعنی دوزخ برمی‌گرداند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۹: ۶۹-۷۳)

«مرجع» که مصدر میمی به معنای رجوع است (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۶) و حرف جرّ «الی» شاهد بر حرکتی بودن این طرح‌واره است. بدین ترتیب، با توجه به معنای «مرجع»، مبدأ و مقصد یکی است و دوزخیان نقطه متحرک‌اند؛ یعنی دوزخیان از یک محل (دوزخ) به محل دیگر می‌روند و «زقوم» می‌نوشند و دوباره به محل اصلی بازمی‌گردند (دوزخ) البته اگر تفسیر دوم از بازگشت دوزخیان را مبنا قرار دهیم، افزون بر طرح‌واره حرکتی، طرح‌واره

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

حجمی نیز اینجا وجود دارد؛ زیرا معنا این‌گونه می‌شود که جهنم موافق و جایگاه‌های متعدد دارد و دوزخیان در این موافق در رفت و آمدند. (اسودی و مدیری، ۱۴۰۱: ۴۲)

شکل ۱۵- طرح‌واره حرکتی در آیه ۳۵ سوره الرحمن

- آیه ۴۴ سوره الرحمن: ﴿يُطَوَّفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ آتٍ﴾؛ «آنان در میان آتش و آب جوشان رفت‌وآمد می‌کنند.» علامه طباطبایی در معنای آیه چنین گفته است: «این است آن جهنمی که مجرمین آن را دروغ می‌شمردند، اینک بین این آتش و بین آبی به نهایت داغ می‌آیند و می‌روند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۸۱) این آیه درباره عذاب گناهکارانی است که دروغ را دروغ می‌پنداشتند. عذاب به‌گونه‌ای تصویر شده که مجرمین در میان آتش و آب جوشان در رفت‌وآمدند؛ یعنی از آتش به سمت آب جوشان می‌روند و از چشمه آب داغ به سوی آتش؛ بدین ترتیب، مبدأ و مقصد ثابت است و مجرمین دائم میان این دو در حال رفت‌وآمدند و این رفت‌وآمد عمل حرکتی است که نماد طرح‌واره حرکتی است.

- آیه ۳۴ سوره عنکبوت: ﴿إِنَّا مُنَزِّلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾؛ «ما بر اهل این شهر به علت کار بسیار زشتی که مرتکب می‌شوند، عذاب سختی از آسمان نازل خواهیم کرد.»

شاهد طرح‌واره حرکتی در این آیه «مُنزِلُونَ» است که نشان‌دهنده حرکت است؛ مبدأ آسمان است که خدا از آنجا برای فاسقین عذاب می‌فرستد.

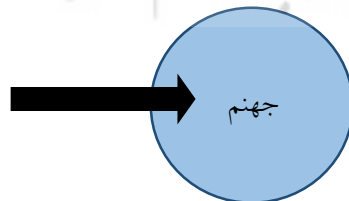
شکل ۱۶- طرح‌واره حرکتی در آیه ۳۴ سوره عنکبوت

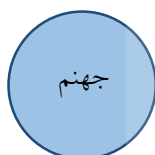
۲-۲-۲- طرح‌واره حجمی

نمونه‌های از این طرح‌واره در آیات عقاب قرآن بدین قرار است:
- آیه ۱۶۳ سوره صافات: ﴿إِلَّا مَنْ هُوَ صَالٍ الْجَحِيمِ﴾؛ «مگر کسانی را که [به اختیار خود به‌خاطر پذیرفتن وسوسه و اغواگری شما] به دوزخ درآیند.» شاهد حجمی بودن طرح‌واره این آیه «صال» است. «صال» به‌معنای ملازم و داخل شدن است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۵۰) خداوند در این آیه دوزخ را مکانی دارای حجم ترسیم کرده که دیگران در آن وارد می‌شوند. در واقع با توجه به عناصر طرح‌واره حجمی می‌توان گفت واژه «صال» به عناصر مرزی و درونی اشاره دارد.

شکل ۱۷- طرح‌واره حجمی در آیه ۱۶۳ سوره صافات

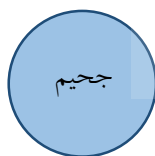

- آیه ۱۱۹ سوره هود: ﴿إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾؛ «مگر کسانی که پروردگارت به آنان رحم کرده و به همین سبب آنان را آفریده است و فرمان حتمی پروردگارت تحقق یافت که همانا دوزخ را از همه جن و انس - که راه کفر و عناد را برگزیدند- پر خواهیم کرد.» آنچه ما را به طرح‌واره حجمی می‌رساند واژه «لَأَمْلَأَنَّ» است. إملاء از ریشه «م ل ء» به معنای پر کردن است. (قرشی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۲۷۱) در این آیه جهنم به مثابه یک فضای دارای حجم در نظر گرفته شده است که با جن و انس پر خواهد شد؛ یعنی جهنم ظرف برای جن و انس است. این آیه به فضای درون که یکی از عناصر طرح‌واره حجمی است، اشاره دارد.

شکل ۱۸- طرح‌واره حجمی در آیه ۱۱۹ سوره هود

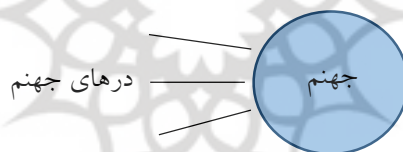
- آیه ۱۴ سوره انفطار: ﴿وَإِنَّ الْفَجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾؛ «و مسلماً گناهکاران در دوزخ‌اند.» جحیم در لغت به معنای شدت حرارت و لهیب آتش آمده است. (ابن فارس، ۱۹۹۹م، ج ۱: ۴۲۹؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۸۲) با توجه به حرف جرّ «فی» و واژه «جحیم» این آیه ناظر به مکانی است که برای بدکاران در نظر گرفته شده است؛ بر اساس عناصر طرح‌واره حجمی می‌توان گفت این آیه به فضای درون اشاره دارد.

شکل ۱۹- طرح‌واره حجمی در آیه ۱۴ سوره انفطار

- آیه ۷۶ سوره غافر: ﴿ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فِيمَا فِئْسَ الْمُتَكَبِّرِينَ﴾؛ «از درهای دوزخ وارد شوید که در آن جاودانه‌اید؛ پس چه بد است اقامتگاه متکبران.» این آیه مربوط به کسانی است که در برابر دعوت انبیا و دلایل نبوت مجادله می‌کنند و تسلیم نمی‌شوند. آیه جهنم را به صورت فضایی به تصویر می‌کشد که این افراد وارد آن می‌شوند و آنجا همیشه خواهند ماند. فعل «ادْخُلُوا»، حرف جرّ «فی» بر حجمی بودن طرح‌واره موجود در آیه اشاره می‌کند؛ واژه «مَثْوَى» به معنای محل استقرار است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۸۱؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۹: ۲۶۲) این واژه نیز بر حجمی بودن فضای جهنم دلالت دارد و با توجه به عناصر طرح‌واره حجمی این آیه به فضای درون اشاره دارد.

شکل ۲۰- طرح‌واره حجمی در آیه ۷۶ سوره غافر

- آیه ۱۹۷ سوره آل عمران: ﴿مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَفِئْسَ الْمِهَادُ﴾؛ «[این] برخورداری اندک [و ناچیزی از زندگی زودگذر دنیا] است؛ سپس جایگاهشان دوزخ است، و آن بد آرامگاهی است.» این آیه درباره مشرکان عرب است که در ضمن سفر تجارت کرده مال بسیار تحصیل می‌کردند. خداوند این آیه را فرستاد تا مؤمنان به بهره فراوان آنها حسرت نبرند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۲۲۵)

دو واژه «مهاده» و «مأوا» کلیدواژه طرح‌واره حجمی است. «مهاده» جمع مهد و در لغت به معنای جایی همچون گهواره برای آرامش آمده است. (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸، ج ۴:

۲۶۱؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۴۷؛ قرشی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۳۰۰) مأوا به معنای خانه، جایگاه، پناه و پناهگاه معنی شده است. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴: ۵۲) راغب در مفردات درباره این آیه گفته است جهنم اسم و عنوانی برای آن مأوا و جایگاه است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۳۳)

بنابراین با توجه به این دو واژه درمی‌یابیم که آیه به مکانی یعنی جهنم اشاره دارد که به‌عنوان ظرفی برای قرار گرفتن مظلوم مشرکان آماده شده است.

۲-۲-۳- طرح‌واره قدرتی

نمونه‌هایی از این طرح‌واره در آیات عقاب در قرآن بدین ترتیب است:

- آیه ۵۵ سوره نساء: ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا﴾؛ «پس برخی از آنان [که اهل کتاب‌اند] به او [که پیامبر اسلام و والاترین فرد از خاندان ابراهیم است] ایمان آوردند، و گروهی از او روی گردانیده‌اند، و دوزخ که آتشی سوزان و برافروخته است، برای آنان کافی است.»

فعل «صَدَّ» کلیدواژه این آیه برای بیان طرح‌واره قدرتی است. صَدَّ از ریشه «ص د د» و به معنای اعراض و عدول و منصرف کردن آمده است. (ابن فارس، ۱۹۹۹، ج ۳: ۲۸۲) راغب آن را انصراف قطعی و روی گرداندن و خودداری معنا کرده است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۷۸) این آیه درباره یهودیان است. گروهی ایمان آوردند و گروهی کارشکنی کردند؛ علامه طباطبایی درباره این آیه چنین گفته است:

«اگر در تقسیم مردم به دو قسم فرمود: بعضی ایمان آوردند، و بعضی کارشکنی کردند، و خلاصه اگر در مقابل ایمان آوردن، کارشکنی را قرار داد، برای این بود که یهودیان تنها اکتفا نمی‌کردند به ایمان نیاوردن، بلکه تمام کوشش خود را به کار می‌بردند که مردم را از ایمان آوردن به کتابی که خدا نازل فرموده است و از راه خدا رفتن باز دارند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۶۰۱)

بر اساس طرح‌واره قدرتی باید گفت در اینجا یهودیان مانعند و راه‌گذر از آن، ایمان به خدای متعال است؛ یعنی عده‌ای مانع ایمان آوردن هستند و عده‌ای با ایمان به خدا و تسلیم نشدن به خواسته‌های یهودیان می‌توانند از این مانع عبور کنند. آنانی که نتوانند از این مانع عبور کنند نیز خود یک طرح‌واره قدرتی دیگر را نشان می‌دهند.

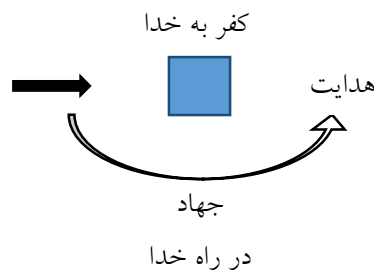
شکل ۲۱- طرح‌واره قدرتی در آیه ۵۵ سوره نساء

- آیه ۸۱ سوره توبه: ﴿فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا يَا حَرَّ قَلْبٍ نَاژُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ﴾؛ «بر جای ماندگان [از جنگ تبوک] از خانه نشستن خود به سبب مخالفت با پیامبر خدا خوشحال شدند و خوش نداشتند که با اموال و جانهایشان در راه خدا جهاد کنند، و [به مؤمنان] گفتند: در این گرما [برای جهاد] بیرون نروید. بگو: آتش دوزخ در حرارت و گرمی، بسیار سخت‌تر است، اگر می‌فهمیدند.»

شاهد طرح‌واره در این آیه «جاهدوا» است که کلید عبور از مانع به‌شمار می‌آید. کفر ورزیدن به خدا مانع هدایت است؛ از طرفی جهاد مؤمنان با مال و جان در راه خدا به عنوان راه‌گذر از مانع معرفی شده است. خداوند به آنانی که مانع جهاد می‌شوند وعده آتش دوزخ داده است.

شکل ۲۲- طرح‌واره قدرتی در آیه ۸۱ سوره توبه

- آیه ۵ سوره سبأ: ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزٍ أَلِيمٍ﴾؛ «و کسانی که در [انکار و تکذیب] آیات ما کوشیدند، به گمان اینکه [می‌توانند] ما را عاجز کنند [تا از دسترس قدرت ما بیرون روند] برای آنان عذابی دردناک از سخت‌ترین عذاب‌هاست.» خداوند در این آیه بیان می‌کند که بعضی‌ها گمانشان این است که با انکار و تکذیب آیات می‌توانند خدا را عاجز کنند، در حالی که چنین نخواهد شد؛ بلکه عذابشان بسیار سخت خواهد بود. در واقع اینجا با یک طرح‌واره قدرتی مواجه‌ایم. کلیدواژه و شاهد بحث واژه «سَعَوْا» و «معاجزین» است؛ همچنین واژه رجز که در تفاسیر این‌گونه معنا شده است؛ برای مثال رجز (بر وزن کذب) در اصل به معنای اضطراب و عدم قدرت حفظ تعادل است و در اینجا بدترین انواع عذاب است که با ذکر کلمه الیم نیز تأکید شده است، و انواع مجازات‌های دردناک جسمانی و روحانی را شامل می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۸: ۱۷)

منکرین سعی می‌کنند با انکار و تکذیب آیات الهی خدا را عاجز کنند تا از دسترس قدرت الهی بیرون روند، اما به دلیل عجزشان نمی‌توانند از این مانع عبور کنند؛ در حقیقت قدرت لایزال الهی مانع بوده و سعی منکرین در مسیر عبور از این مانع تحقق پیدا نخواهد کرد؛ خداوند نیز وعده عذاب بسیار سخت به آنان داده است.

شکل ۲۳- طرح‌واره قدرتی در آیه ۵ سوره سبأ

۳- نتیجه

آیات بسیاری در قرآن کریم بر ثواب و عقاب دلالت دارد. در این پژوهش آیاتی از قرآن گزینش شده که طرح‌واره‌های تصویری نمود بیشتری در آن دارد. از مجموع داده‌های موجود از آیات ثواب و عقاب، طرح‌واره حجمی هم در آیات دال بر ثواب و هم در آیات دال بر عقاب پربسامدترین طرح‌واره بود؛ پس از آن طرح‌واره حرکتی و بعد از آن طرح‌واره قدرتی نمونه‌هایی را به خود اختصاص داده بودند.

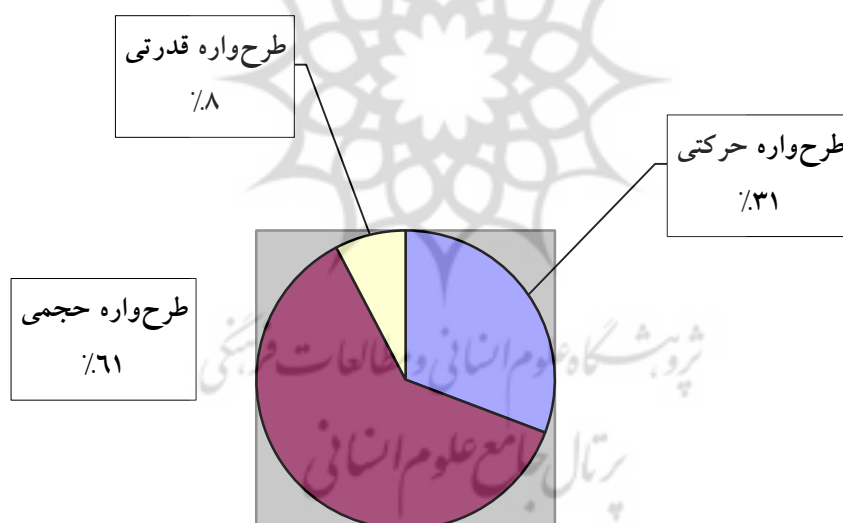
با توجه به اهمیت طرح‌واره‌های تصویری در نظریه زبان‌شناختی و نیز الگوگیری از شیوه قرآن کریم در بیان مفاهیم انتزاعی ثواب و عقاب الهی می‌توان موارد زیر را به‌عنوان نتیجه مطرح کرد:

۱. خداوند در قرآن کریم با استفاده از مصادیق عینی و ملموسی که همه انسان‌ها روزمره با آن سروکار دارند بسیاری از ثواب‌ها و عقاب‌های اخروی که برای بشر انتزاعی و ذهنی بودند را شکل بخشیده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از آن مفهوم یک تصویر ذهنی دارای ابعاد ساخت تا دریافت صحیح‌تر و نزدیک‌تر به مراد خداوند حاصل شود.
۲. طرح‌واره حجمی نسبت به مابقی طرح‌واره‌ها بسامد بیشتر داشت و بیانگر این حقیقت است که طرح‌واره حجمی در ملموس کردن مفاهیم انتزاعی اهمیت بسیاری دارد.

۳. می‌توان با الگوگیری از طرح‌واره‌های تصویری، بسیاری از مفاهیم انتزاعی در آیات الهی، همچون روح، وحی، غیب و... را برای مخاطب ملموس و عینی کرد تا بتوانند بهره بیشتری از معارف قرآن و دین ببرند.

۴. انسان به کمک طرح‌واره‌های موجود در آیات، با تصویرسازی یا عینی‌سازی و دریافت عمیق و ملموس آیات، ارتباط بهتر و عمیق‌تری با مفاد آیه پیدا می‌کند؛ افزون بر آن، این درک عمیق، سبب شوق انسان برای رسیدن و تحصیل آن ثواب‌ها خواهد شد؛ در نتیجه سعی می‌کند تا با انجام کارهای نیک، خود را به بهشت و ثواب‌هایی که خدا وعده داده است نزدیک کند.

شکل ۲۴- گستره طرح‌واره‌های تصویری در آیات ثواب و عقاب

منابع

* قرآن کریم

۱. ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، بیروت: دار الکتب العلمیة. (۱۹۹۹م).
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر. (۱۴۱۴ق).
۳. اسودی، علی؛ مدیری، سمیه، «بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن کریم بر اساس نظریه جانسون (مطالعه موردی سوره صافات)»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی-قرآنی، شماره ۳، صص ۳۰-۵۶. (۱۴۰۱ش).
۴. بحرانی، سید هاشم، تفسیر روایی البرهان، ترجمه: رضا ناظمیان، علی کنجیان و صادق خورشیا، تهران: کتاب صبح- نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور. (۱۳۸۸ش).
۵. بهروزی، زهره؛ فرع شیرازی، سید حیدر، «بررسی طرح‌واره‌های تصویری رحمة در قرآن بر مبنای رویکرد زبان‌شناختی جانسون»، پژوهش‌های ادبی-قرآنی، سال هشتم، شماره ۳ (پیاپی ۳۱)، صص ۲۷-۴۹. (۱۳۹۹ش).
۶. نک‌تبار فیروزجانی، حسین؛ حاجی‌خانی، علی؛ بلوری، غلامرضا، «تحلیل طرح‌واره‌های تصویری ضرب‌المثل‌های فرآند‌الادب و نقش آن در انعکاس فرهنگ»، جستارهای زبانی، شماره ۴، صص ۲۰۱-۲۲۶. (۱۳۹۷ش).
۷. حسینی، سیده مطهره؛ قائمی‌نیا، علیرضا، «استعاره مفهومی رحمت الهی در قرآن کریم»، ذهن، شماره ۶۹، صص ۲۷-۵۲. (۱۳۹۸ش).
۸. راسخ‌مهند، محمد، درآمدی بر زبان‌شناختی: نظریه‌ها و مفاهیم، تهران: انتشارات سمت. (۱۳۹۴ش).
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران: انتشارات مرتضوی. (بی‌تا).
۱۰. _____، مفردات ألفاظ القرآن، جلد ۱، چاپ اول، بیروت: دار القلم. (۱۴۱۲ق).
۱۱. روشن، بلقیس؛ اردبیلی، لیلا، مقدمه‌ای بر معنی‌شناسی شناختی، تهران: نشر علم. (۱۳۹۲ش).

طرح‌واره‌های تصویری آیات دال بر ثواب و عقاب... - سودابه مظفری و فاطمه زارعی

۱۲. زبیدی، سید محمد مرتضی بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر. (۱۴۱۴ق).
۱۳. سلیمی، سیده فاطمه؛ علی‌تاج، زهرا، «کارکرد طرح‌واره‌های تصویری در مفاهیم تربیت اخلاقی قرآن»، سراج منیر، سال هشتم، شماره ۲۹، صص ۵۷-۸۵. (۱۳۹۶ش).
۱۴. شهبازی، علی اصغر؛ شیخی، علیرضا، «تحلیل شناختی اقسام طرح‌واره‌های تصویری امثال در نهج البلاغه»، پژوهشنامه نهج البلاغه، سال نهم، شماره ۳۵، صص ۱۹-۳۵. (۱۴۰۰ش).
۱۵. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی. (۱۳۷۴ش).
۱۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: انتشارات مرتضوی. (۱۳۷۵ش).
۱۷. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه نشر اسلامی. (۱۴۱۳ق).
۱۸. فیومی، أحمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: انتشارات هجرت. (۱۴۱۴ق).
۱۹. قائمی، مرتضی؛ ذوالفقاری، اختر، «طرح‌واره‌های تصویری در حوزه سفر زندگی دنیوی و اخروی در زبان قرآن»، پژوهش‌های ادبی-قرآنی، سال چهارم، شماره ۳ (پیاپی ۱۵)، صص ۱-۲۲. (۱۳۹۵ش).
۲۰. قائمی‌نیا، علیرضا، «زبان‌شناسی شناختی و مطالعات قرآنی»، ذهن، شماره ۳۰، صص ۳-۲۶. (۱۳۸۶ش).
۲۱. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه. (۱۳۷۴ش).
۲۲. محمدی، مجید؛ جمشیدی، فرشته، «بررسی طرح‌واره‌های تصویری و استعاره‌های مفهومی در جزء سی‌ام قرآن کریم»، مطالعات ادبی متون اسلامی، سال پنجم، شماره دوم (پیاپی ۱۸)، صص ۶۷-۸۸. (۱۳۹۹ش).
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الإسلامیه. (۱۳۷۱ش).